

Bu-Ali Sin
University

Iranian Scientific
Archaeological
Association

ژورنال علمی باستان‌شناسی ایران

PAZHOSHESH-HA-YE BASTANSHENASI IRAN

P. ISSN: 2345-5225 & E. ISSN: 2345-5500

Homepage: <https://nbsh.basu.ac.ir/>

Vol. 13, No. 36, Spring 2023

A Study of Cattle Motifs on the Petroglyphs of Teymareh Golpayegan

Jamali, M.¹

<https://dx.doi.org/10.22084/NB.2022.24824.2373>

Received: 2021/08/29; Accepted: 2022/03/15

Type of Article: **Research**

Pp: 87-112

Abstract

Golpayegan is the name of a land in the northwest of Isfahan province, which is located almost in the center of Iran. Golpayegan river is considered as an important factor in the formation of ancient cultures in this region. Archaeological sites (Choqa -Hassan and Lohramesh) show that at least from the fifth millennium BC this area has been the habitat of human groups and also the existence of a large number of petroglyphs that during various periods, on the rock Art made of schist stone; Throughout this area, there is a sign of ancient civilization in this region. Thematically, the designs of these rocks include animal, human, plant, symbolic, tools, lines, etc. Among these, animal motifs have the highest frequency and among animal motifs, the motif of Ibex has been repeated the most. One of the rare animal motifs in this is the image of a Cattle, which is depicted in two different poses, which seem to be a sign of being domesticated and wild. Signs of using the power of this animal in the domestic state and in agriculture with plow motifs can also be examined. In this article, based on the works identified in this geographical area and the historical study of the biological signs of this animal on the plateau of Iran and the comparison of this motif on petroglyphs of other regions in Iran and other prehistoric decorative arts, this motif has been studied. Finally, based on the type of domestic and wild Cattle motifs, a relative chronology of such motifs can be obtained; So that for the motif of wild Cattles, the minimum chronology that can be imagined is the beginning of the Chalcolithic period, and for the motif of domestic Cattles, the maximum age is probably the beginning of the Chalcolithic period.

Keywords: Carving, Petroglyph, Golpayegan, Teymareh, Cattle, Plow.

1. M. A. in Archaeology, Department of Archaeology, Faculty of Conservation and Restoration, Isfahan Art University, Isfahan, Iran.

Email: jamali7178@gmail.com

Citations: Jamali, M., 2023, "A Study of Cow Motifs on the Petroglyphs of Teymareh Golpayegan". *Pazhoheshha-ye Bastan Shenasi Iran*, 13(36): 87-112. (doi: 10.22084/nb.2022.24824.2373).

Homepage of this Article: https://nbsh.basu.ac.ir/article_5197.html?lang=en

PAZHOSHESH-HA-YE BASTANSHENASI IRAN
Archaeological Researches of Iran

Journal of Department of Archaeology, Faculty of Art and Architecture, Bu-Ali Sina University, Hamadan, Iran.

Publisher: Bu-Ali Sina University. All rights reserved.

© Copyright©2022, The Authors. This open-access article is published under the terms of the *Creative Commons*.

Introduction

Golpayegan is located in the northwest of Isfahan province, which is almost in the center of Iran. The ancient sites (Choqa- Hassan and Lohramesh) show that this area has been the habitat of human groups since at least the fifth millennium BC, as well as the existence of a large number of petroglyphs throughout this area during different periods. The area has a sign of an ancient civilization in this area. In terms of subject, the petroglyphs include motifs of animal, human, plant, symbolic motifs, tools, lines, etc. Among these, one of the rare animal characters is the motif of the Cattle, which is depicted in two different states, which are apparently a sign of domesticity and wildness. In the study of petroglyphs, attention should be paid not only to the motifs themselves, but also to the conditions of creation of the motifs. Investigating the natural and cultural contexts of the region where the petroglyph was found is very important. Natural elements such as weather, land, plant and animal species, water sources, etc. are among the most important natural substrates that influence the creation and thematic diversity of petroglyphs. Cultural elements should also be considered. There are petroglyphs in many regions of Iran with different regional distributions, subject differences and different carving and artistic styles. Many studies have been done on these works, especially with the aim of introducing them; However, content analysis and specifically relative chronology based on the subject of motifs, has been less done by the Iranian archaeological community. In this research, relying on the image of the Cattle on the petroglyphs of Teymreh Golpayegan and introducing different species, we intend to offer a proposal for the relative chronology of such images. About 31 areas have been identified in the collection of petroglyphs of Teymreh Golpayegan, of which Cattle motifs can be seen in only 9 areas. The question raised here is, what are the stylistic and typological characteristics of the Cattle on the petroglyphs? Also, by relying on different representations of the Cattle, can we achieve a relative chronology of such motifs?

This research is placed in the ranks of descriptive analytical research due to the detailed review of documents and analytical work. The data was collected by field method and library studies were also used in this research.

Discussion

Cattle motifs among the petroglyphs of Teymreh Golpayegan are very rare and about 0.3%. So far, 105 examples of this pattern have been identified in different areas of Teymreh Golpayegan petroglyphs. We have divided the motifs of Cattles into two types of humped Cattles and non-humped Cattles. There are two styles of representation: abstract and realistic in Cattle motifs. The method of engraving Cattle motifs is both knocking and scratching. There is the biggest motif of Cattle in Kouchery and Makule area, which are very close to each other in terms of distance. These areas are often in the form of low sloping hills, and flat plains are less common. From the point of view of height, almost most of the motifs were carved in places where in reality it was possible to move this heavy animal from those places, except for the motifs in the Barafto Hendeh area. Among the Cattle species, humped species have a much lower frequency than non-humped species. In a number of motifs, the plow is also attached to the Cattle.

In the Chalcolithic period, in addition to using the three animals of ibex, sheep and pig, which were also used in the Neolithic period, Cattle were also exploited for the first time (Talaie, 2018). In some motifs of the Cattle, its wildness can be clearly seen. It means that it is most likely a date before the beginning of Chalcolithic. In some other petroglyphs, the motif of humans using Cattles is shown. For other motifs of domesticated Cattles, they can be dated to the end of the historical period and even the beginning of the Islamic period.

Conclusion

Due to its special location in the center of Iran and the presence of permanent water sources, Golpayegan region has always been the focus of humans throughout history. The motif of the Cattle, along with the motifs of other animals such as ibex, sheep, etc., although rare and few in number, are signs of its importance, both for hunter-gatherer and farming communities. Based on the hunting evidence, it is very likely that some of these pictures, which are mostly Cattle being hunted by humans, carnivorous animals, are related to the pre-domestication of Cattle by humans. For this group of motifs, the lowest chronology that can be considered is the Chalcolithic

period. In other Cattle images, there are signs of human presence and domestication using the plow. Most likely, these motifs are not more historical than the Chalcolithic period. Two important types of Cattles, humped and non-humped, can be seen among the motifs. Golpayegani male Cattle species also has a hump and its characteristics are consistent with some of the Cattle patterns. Both abstract and realistic representation styles are seen in Cattle paintings.

بررسی نقش مایه گاو بر روی سنگ‌نگاره‌های تیمره گلپایگان

محسن جمالی^۱

شناسه دیجیتال (DOI): <https://dx.doi.org/10.22084/NB.2022.24824.2373>

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۶/۰۷، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۱۲/۲۴

نوع مقاله: پژوهشی

صص: ۸۷-۱۱۲

چکیده

گلپایگان، نام سرزمینی است در شمال غربی استان اصفهان که تقریباً در مرکز ایران واقع شده است. رودخانه گلپایگان به عنوان عاملی مهم در شکل‌گیری فرهنگ‌های باستانی در این منطقه محسوب می‌شود. محوطه‌های باستانی (چغاحسن و لهرامش) نشان می‌دهد که حداقل از هزار پنجم پیش از میلاد این منطقه زیستگاه گروه‌های انسانی بوده است و هم‌چنین وجود تعداد بسیار زیادی نقش کند (سنگ‌نگاره) که طی دوره‌های گوناگون، بر روی صخره‌هایی از جنس سنگ شیست ایجاد شده‌اند؛ در سراسر این حوزه، نشانی از تمدنی کهن در این منطقه دارد. از نظر موضوعی نقش مایه‌های این صخره‌ها شامل نقوش: حیوانی، انسانی، گیاهی، نمادین، ابزارها، خطوط و... است. در این میان نقوش حیوانی دارای بیشترین فراوانی است و در بین نقش‌های حیوانی نقش بزکوهی بیش از همه نقوش تکرار شده است. یکی از نقش‌های کمیاب حیوانی در این میان، نقش گاو است که در دو حالت مختلف که ظاهراً نشانی از اهلی بودن و وحشی بودن است، تصویر شده‌اند. نشانه‌های استفاده از نیروی این حیوان در حالت اهلی و در امر کشاورزی با نقش مایه‌های گاواهن نیز قابل بررسی است. در این پژوهش به بررسی و تحلیل محتوای این نقش با تکیه بر آثار شناسایی شده در این حوزه جغرافیایی و بررسی تاریخی نشانه‌های زیست این حیوان در فلات ایران و مقایسه این نقش بر روی سنگ‌نگاره‌های دیگر مناطق ایران و سایر هنرهای تزئینی پیش از تاریخ ایران، پرداخته شده است. در پایان براساس نوع نقوش گاو سعی شده است به یکی از پرسش‌های این پژوهش که با تکیه بر نقش‌های گوناگون گاو، می‌توان به گاهنگاری نسبی چنین نقوشی دست یافت، پاسخ داده شود. براساس این نقوش این نتیجه حاصل شد که آغاز دوره مس‌وسنگ می‌تواند مرز بین دو گاهنگاری نقوش گاو وحشی و اهلی باشد؛ یعنی کمترین گاهنگاری نقوش گاوها و وحشی و بیشترین گاهنگاری برای نقوش گاوهای اهلی احتمالاً آغاز دوره مس‌وسنگ است؛ هم‌چنین کمترین گاهنگاری برای برخی از نقوش گاوهای اهلی نیز دوران تاریخی و اوایل دوران اسلامی است. دیگر پرسش این پژوهش، چگونگی ویژگی‌های سبکی و گونه‌شناسی نقش گاو است که در حالت کلی این نقوش هم به سبک واقع‌گرایانه و هم به سبک تجریدی به نمایش درآمده‌اند و دو گونه گاو کوهان دار و بدون کوهان با شباهت‌هایی به گونه گاو نژاد گلپایگانی شناسایی گردید.

کلیدواژگان: سنگ‌نگاره، گلپایگان، تیمره، گاو، گاواهن.

۱. کارشناسی ارشد باستان‌شناسی، گروه باستان‌شناسی، دانشکده حفاظت و مرمت، دانشگاه هنر اصفهان، اصفهان، ایران.
Email: jamali7178@gmail.com

ارجاع به مقاله: جمالی، محسن، ۱۴۰۲، «بررسی نقش مایه گاو بر روی سنگ‌نگاره‌های تیمره گلپایگان». پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، ۱۳(۳۶): ۸۷-۱۱۲. (doi: 10.22084/nb.2022.24824.2373).
صفحه اصلی مقاله در سامانه نشریه:
https://nbsh.basui.ac.ir/article_5197.html

فصلنامه علمی گروه باستان‌شناسی دانشکده هنر و معماری، دانشگاه بوعلی‌سینا، همدان، ایران.

© حق نشر متعلق به نویسنده(گان) است و نویسنده تحت مجوز Creative Commons Attribution License به مجله اجازه می‌دهد مقاله چاپ شده را در سامانه به اشتراک بگذارد، منوط بر این‌که حقوق مؤلف اثر حفظ و به انتشار اولیه مقاله در این مجله اشاره شود.

مقدمه

سنگ‌نگاره‌ها یادگارانی از انسان‌ها هستند که طی هزاران سال بر روی صخره‌ها و سنگ‌ها ایجاد شده‌اند. این آثار در یک دسته‌بندی کلی براساس روش نقش‌اندازی بر روی سنگ به دو دسته اصلی تقسیم می‌شوند؛ یکی نقش برجسته و دیگری نقش‌کند. در نقش برجسته محیط اطراف نقش، کنده می‌شود و خود نقش به شکل مثبت باقی می‌ماند، اما در نقش‌کند خود نقش به شکل منفی کنده می‌شود و محیط اطرافش دست نخورده باقی می‌ماند (جمالی، ۱۳۹۴). در پژوهش پیش‌رو، سنگ‌نگاره‌هایی از نوع نقش‌کند که نقوش صخره‌ای نیز خوانده می‌شوند، مورد بررسی قرار گرفته است. سنگ‌نگاره‌ها به دلیل گستردگی، تنوع، فراوانی و... به نوعی هنری عامیانه و نه فرمایشی تلقی می‌شود و بازتابی از زندگی انسان‌ها در طی دوره‌های مختلف تاریخی هستند. نمایش محیط طبیعی و شکارگاه، بیان باورها و دیدگاه‌ها، حوادث تاریخی، نمایش آداب و رسوم، علائم ارتباطی و تعیین قلمرو از مهم‌ترین اهداف ایجاد آن است و قطعاً با بررسی دقیق موارد بوم‌شناختی، تأثیر عمیق محیط زیست و فرهنگ بر روی شکل‌گیری سنگ‌نگاره‌ها و هم‌چنین تنوع موضوعی آن‌ها مشخص می‌شود.

در مطالعه سنگ‌نگاره‌ها نه تنها به خود نقوش باید توجه شود، بلکه باید به شرایط ایجاد نقوش نیز توجه کرد. سنگ‌نگاره‌ها حقیقتی منفرد و مجزا از سایر آثار تاریخی و فرهنگی ما نیستند و حلقه‌ای برای تکمیل و تفسیر زنجیره اطلاعات تاریخی و سایر داده‌های باستان‌شناسی هستند. بررسی بسترهای طبیعی و فرهنگی منطقه‌ای که در آن سنگ‌نگاره یافت شده، بسیار حائز اهمیت است. عناصر طبیعی هم‌چون: آب و هوا، زمین، گونه‌های گیاهی و جانوری، منابع آبی و... از جمله مهم‌ترین بسترهای طبیعی تأثیرگذار برای ایجاد و تنوع موضوعی سنگ‌نگاره‌ها هستند. عناصر فرهنگی که شامل تأثیر و تأثرات فرهنگی نیز می‌شود، به عنوان رکن دیگری که مستقیماً در ایجاد و تنوع نقوش اثر دارد، مطرح است؛ از این روی در مطالعات سنگ‌نگاره‌ها باید به طور همه‌عوامل تأثیرگذار بررسی شود. موضوع دیگر قابل بحث سبک‌ها، روش‌های و ابزارهای ایجاد نقوش است که باید در مطالعات مدنظر قرار گیرد.

سنگ‌نگاره‌ها در بسیاری از مناطق ایران با پراکندگی‌های گوناگون منطقه‌ای، تفاوت‌های موضوعی و سبک‌های حکاکی و هنری گوناگون وجود دارد. مطالعات زیادی بر روی این آثار و به‌ویژه با هدف معرفی آن‌ها صورت پذیرفته؛ اما تحلیل محتوا و به‌طور خاص گاهنگاری نسبی براساس موضوع نقش‌ها، کمتر توسط جامعه باستان‌شناسی ایران انجام شده است. در این پژوهش با تکیه بر نقش گاو بر روی سنگ‌نگاره‌های تیمره گلپایگان و معرفی گونه‌های مختلف، قصد داریم پیشنهادی برای گاهنگاری نسبی چنین نقوشی ارائه شود. در مجموعه سنگ‌نگاره‌های تیمره گلپایگان نزدیک به ۳۱ محوطه شناسایی شده است که تنها در ۹ محوطه آن، نقش گاو دیده می‌شود. در این پژوهش به بررسی نقوش گاو بر روی سنگ‌نگاره‌های این ۹ منطقه پرداخته شده است.

پرسش‌های پژوهش: پرسش‌هایی که در اینجا مطرح است عبارتند از: نقش گاو بر روی سنگ‌نگاره‌ها دارای چه ویژگی‌های سبکی و گونه‌شناسی هستند؟ هم‌چنین با تکیه بر نمایش‌های مختلف نقش گاو، آیا می‌توان به گاهنگاری نسبی چنین نقوشی دست یافت؟

روش پژوهش: این پژوهش به دلیل بررسی دقیق مستندات و انجام کارهای تحلیلی در ردیف پژوهش‌های توصیفی-تحلیلی قرار می‌گیرد. داده‌ها به روش میدانی جمع‌آوری شده است و در این پژوهش از مطالعات کتابخانه‌ای نیز بهره گرفته شده است.

پیشینه پژوهش

بررسی سنگ‌نگاره‌ها در ایران به عنوان شاخه‌ای جدید از باستان‌شناسی عمر طولانی ندارد و در سال‌های اخیر برخی از پژوهشگران به این موضوع پرداخته‌اند. تاکنون سنگ‌نگاره‌های نسبتاً زیادی در سراسر ایران مورد بررسی و شناسایی قرار گرفته است؛ نخستین بار در ایران این پژوهش‌ها توسط هیأت ایتالیایی‌ها انجام شده که در سال ۱۹۵۸م. تعدادی نقوش صخره‌ای را در منطقه گزو در شهرستان خاش کشف کردند (Dessau, 1960). از دیگر پژوهش‌های انجام‌گرفته در این حوزه می‌توان به: سنگ‌نگاره‌های ارسباران (رفیع‌فر، ۱۳۸۴)، سنگ‌نگاره‌های لاج‌مزار بیرجند (لباف‌خانیکی و بشاش، ۱۳۷۳)، نقوش دره دیوین الوند (صراف، ۱۳۷۶)، سنگ‌نگاره‌های پیش‌ازتاریخ کردستان (لحافیان، ۱۳۷۹)، نقوش صخره‌ای میوله (شیدرنگ، ۱۳۸۶)، نقوش صخره‌ای کوه دختر رشم (روستایی، ۱۳۸۶)، بررسی و مطالعه نقوش صخره‌ای استان کردستان (قسیمی، ۱۳۸۶)، نقوش صخره‌ای کوه قلعه‌بزی اصفهان (محمدی‌قصریان، ۱۳۸۵)، سنگ‌نگاره‌های منطقه جازموریان (شیخ‌اکبری‌زاده و همکاران، ۱۳۹۲)، سنگ‌نگاره‌های منطقه حوض‌ماهی (Karimi, 2013) (Mobarakabadi, 2013) سنگ‌نگاره‌های شمال غرب ایران (Binandeh, 2016)، سنگ‌نگاره‌های خراسان جنوبی (قربانی و صادقی، ۱۳۹۶)، سنگ‌نگاره‌های بروجرد (سبزی و همکاران، ۱۳۹۷)، سنگ‌نگاره‌های استان همدان (محمدی‌فر و هم‌تاریخی، ۱۳۹۷) و... اشاره کرد.

پژوهش‌ها در سطح تیمره: برای اولین بار در سال ۱۳۷۷ ه.ش. «مرتضی فرهادی» در کتاب موزه‌هایی در باد بخشی از مجموعه سنگ‌نگاره‌های منطقه تیمره را معرفی نمود (فرهادی، ۱۳۷۷). فرهادی در این کتاب با دیدگاه‌های انسان‌شناسانه به موضوع پرداخته است. «لیلی کریمی» در مقاله «بررسی نمادها و نقوش سنگ‌نگاره‌های تیمره» نیز به بررسی مختصر برخی از نقش‌های متمایز پرداخته است (کریمی، ۱۳۹۴). «محمد زحمتکش حساری» و همکاران در مقاله‌ای با عنوان «تحلیل مفاهیم سنگ‌نگاره‌های تیمره و ظرفیت نمادین آن» تعداد اندکی از نقوش را با بررسی‌های کتابخانه‌ای و دیدگاه گرافیکی مورد پژوهش قرار داده‌اند (زحمتکش حساری و معروف، ۱۳۹۶). «مجتبی سرمدی» در پایان‌نامه کارشناسی ارشد خود در رشته پژوهش هنر، با عنوان «نمادشناسی نقش بزکوهی در سنگ‌نگاره‌های

پیش‌ازتاریخ تیمره» این نقش را از دیدگاه‌های مبنای هنر بررسی کرده است (سرمدی، ۱۳۹۴). در سال ۱۳۹۴ ه.ش. نگارنده با تکیه بر ۸ سال کار پژوهشی و مستندنگاری تحت عنوان کتاب «سنگ‌نگاره‌های ایران (سنگ‌نگاره‌های گلیایگان؛ گذرگاه تاریخ)» به معرفی، توصیف و تحلیل نقوش بیش از ۳۶۵۰۰ سنگ‌نگاره در منطقه تیمره پرداخت (جمالی، ۱۳۹۴: ۱۷). در این سال‌ها افرادی به بررسی جنبه‌های مختلف گرافیکی، هنری، انسان‌شناسی و نمادین این نگاره‌ها پرداخته‌اند؛ اما دیدگاه‌های باستان‌شناسانه در این میان بسیار کم‌رنگ بوده است. دیگر پژوهشگران نیز در این سال‌ها توانسته‌اند بخشی از این نگاره‌ها را معرفی نمایند. تاکنون در زمینه بررسی نقش‌مایه‌های گاو بر روی سنگ‌نگاره‌های ایران، پژوهش مستقلی انجام نشده و تنها برخی پژوهشگران در معرفی سنگ‌نگاره‌های مناطق مختلف ایران به وجود این نقش‌مایه اشاره‌ای بسیار کوتاه داشته‌اند.

جغرافیای گلیایگان

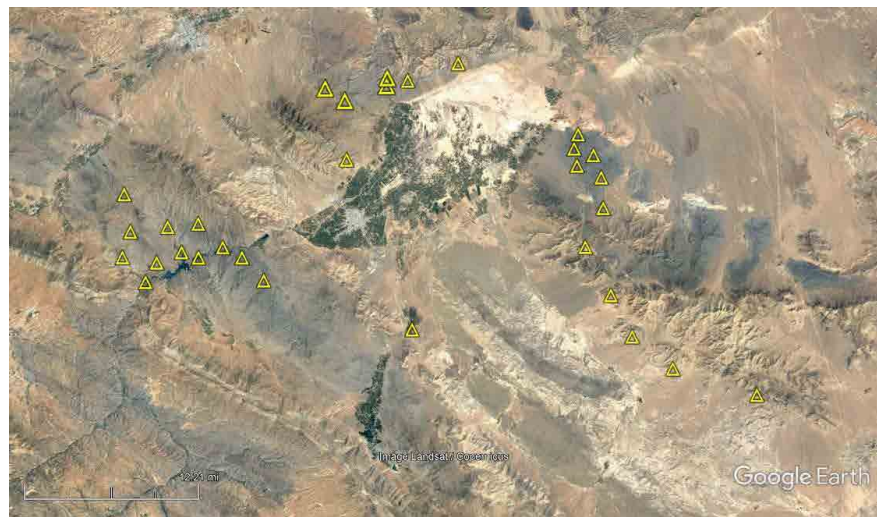
شهرستان گلیایگان در شمال غربی استان اصفهان و در حاشیه شرقی زاگرس مرکزی قرار گرفته است. دشت حاصلخیز گلیایگان به همراه منابع دائمی آب رودخانه اناربار و هم‌چنین چندین رودخانه فصلی شرایط بسیار مساعدی برای استقرار طی هزاران سال در این منطقه را فراهم آورده است. این منطقه از یک سو راه ارتباطی بین مناطقی در فلات مرکزی ایران و از یک سو مناطق واقع در زاگرس مرکزی می‌باشد. دشت گلیایگان در میان حصاری از کوهستان‌های مرتفع و هم‌چنین کم‌ارتفاع قرار گرفته است که در کوهستان‌های حاشیه دشت و اغلب در کنار منابع آبی شاهد تمرکز نقوش صخره‌ای فراوان و هم‌چنین در دشت نیز شاهد محوطه‌های مهم تاریخی هم‌چون لهرامش (مربوط به هزاره چهارم پیش از میلاد) و چغاحسن (مربوط به هزاره پنجم پیش از میلاد) و چند محوطه مهم دیگر هستیم (جاوری و همکاران، ۱۳۹۲: ۷۳).

«تیمره» نام تاریخی منطقه‌ای است که براساس تقسیمات سیاسی کنونی جزئی از استان‌های اصفهان، مرکزی و لرستان و شامل شهرستان‌های گلیایگان، خمین، محلات، الیگودرز و... می‌شود. مجموعه سنگ‌نگاره‌ها و نقوش صخره‌ای تیمره گلیایگان باتوجه به غنای بسیار زیاد موضوعی، نیاز به بررسی و تأمل جدی‌تری دارد.

معرفی سنگ‌نگاره‌های تیمره گلیایگان

اغلب در کوهپایه‌های کوه‌های احاطه‌کننده دشت گلیایگان و بیشتر در کنار منابع آبی هم‌چون: رودخانه‌های دائمی، رودخانه‌های فصلی، چشمه‌ها و آبگیرها، تمرکز بسیار زیادی از سنگ‌نگاره، به‌ویژه در مناطقی با جنس مشخص سنگ شیست که بیشتر دارای سطوح صاف برای ایجاد نقش باشند، وجود دارد. طی سال‌ها بررسی میدانی توسط نگارنده بیشتر مناطق شهرستان گلیایگان که دارای چنین ویژگی بوده‌اند مورد بررسی قرار گرفت و این بررسی‌های مداوم منجر به شناسایی ۳۲ منطقه (تصویر ۱) و تعداد تقریبی ۳۶۵۰۰ بوم سنگی شد. این سنگ‌نگاره‌ها با

موضوعات مختلفی هم‌چون صحنه‌های شکار، رزم آدمیان، نمایش آداب محلی، نمایش محیط طبیعی و ابزارهای شکار و زندگی و... بر روی سنگ‌ها و صخره‌هایی از جنس شیست طی دوره‌های گوناگون تاریخی ایجاد شده‌اند. تعداد گونه‌های اصلی نقش‌های ایجاد شده بر روی این صخره‌ها شامل نقوش: جانوری، انسانی، گیاهی، ابزارها، شکل‌های هندسی، نمادین، خطوط و... هستند. بیشترین فراوانی به ترتیب مربوط به نقش‌های جانوری، انسانی، ابزارها، شکل‌های هندسی، گیاهی و خطوط است. نقش‌های جانوران نیز دارای دسته‌بندی کلی نقش‌های جانوران شاخ‌دار شامل: بزکوهی، قوچ کوهی، گوزن، گاو، آهو و سایر جانوران شامل: اسب، گور، گرگ، روباه، جوجه تیغی، مار، پلنگ، شیر، یوز، ببر، کفتار، لاک‌پشت، خرچنگ، گراز (خوک وحشی)، خرگوش، فیل (تنها یک نمونه) و پرندگان و تعدادی جانور ناشناخته، است (جمالی، ۱۳۹۴: ۶۷). در میان نقوش جانوری، بزکوهی تقریباً ۷۵٪ کل گونه‌های جانوری شامل می‌شود. نقش گاو جزو نقش‌های کمیاب جانوری است که بر روی صخره‌ها نقش شده است.

► تصویر ۱. مناطق ۳۱ گانهٔ مورد پژوهش در تیمرهٔ گلپایگان (Google Earth).

Fig. 1. 31 Researched sites in Teymarch Golpayegan (Google Earth).

▲ تصویر ۲. جنس نر گونهٔ گاو نژاد گلپایگانی (نگارنده، ۱۳۹۹).

Fig. 2. The male type of Golpayegani cattle (Author, 2020).

سنگ‌نگاره‌های دارای نقش مایهٔ گاو

از گذشته‌های دور منطقهٔ گلپایگان محل پرورش گاوهای بومی بوده است و نژاد منحصر به فردی از گاو شیری با نام «گاو نژاد گلپایگان»^۲ در این منطقه زیست می‌کند. در گلپایگان به گاو نر «ورزاو» (Varzao) گفته می‌شود (تصویر ۲). نقش گاو در میان نقوش سنگ‌نگاره‌های گلپایگان و ایران بسیار کمیاب است. تاکنون ۱۰۵ نمونه از این نقش را در مناطق مختلف سنگ‌نگاره‌های تیمرهٔ گلپایگان شناسایی شده است.

تنها ۰٫۳٪ از کل نقش‌ها مربوط به این حیوان است. از میان ۳۱ منطقه دارای سنگ‌نگاره در شهرستان گلپایگان تنها ۹ منطقه و آن‌هم با پراکندگی گوناگون، دارای این نقش بودند. بیشتر نقوش در مسیرهای اصلی رودخانهٔ اناربار گلپایگان واقع شده است. مناطق مختلف دارای سنگ‌نگاره، بیشتر براساس محدوده‌های

جغرافیایی روستایی دسته‌بندی شده‌اند که دارای مرزهای مشخص طبیعی با یکدیگر بوده‌اند؛ هم‌چنین گاهی کاهش معنادار تراکم نقوش نیز مرز یک منطقه را مشخص کرده است (تصویر ۳).

تصویر ۳. پراکندگی مناطق نه‌گانه دارای نقش‌مایه گاو (Google Earth).

Fig. 3. The distribution of cattle motifs in the nine sites (Google Earth).

گونه‌شناسی نقش‌مایه‌های گاو

براساس یک تقسیم‌بندی کلی، نقش‌های گاو به دو گونه مهم تقسیم‌بندی شده است: گاو کوهاندار و گاو بدون کوهان. در این‌گونه نقوش جز در چند مورد که پستان گاو به وضوح به نمایش درآمده است، نشانه‌های جنسیت گاو مشخص نشده است. لازم به ذکر است که در گونه گاو نژاد گلپایگانی کوهان در جنس نر بسیار برجسته‌تر از جنس ماده است (گل محمدی، ۱۳۹۳: ۳) و شاید بتوان وجود کوهان را وجه تمایزی برای شناخت جنسیت دانست، اما در برخی از نقوش که گاواهن به گاوهایی بدون کوهان متصل است.

این نقوش در ۹ منطقه که دارای سنگ‌نگاره‌های متعددی هستند، قرار دارد. مناطق کوچری، غرقاب و عباس‌آباد در حاشیه رودخانه اصلی تأمین آب دشت گلپایگان، یعنی رودخانه اناربار قرار گرفته‌اند. سایر مناطق نیز در حاشیه رودخانه‌های فصلی و منابع آبی هم‌چون چشمه‌ها قرار گرفته‌اند.

فراوانی و نسبت فراوانی گونه‌های مختلف نقش گاو به شرح جدول ۱ و نمودار ۱ می‌باشد. بر این اساس بیشترین فراوانی مربوط به گاو بدون کوهان می‌باشد. در بررسی این نقوش به لحاظ کوچکی جثه و وجود کوهان برخی نگاره‌ها، شباهت‌هایی با گاو نژاد گلپایگان که اکنون در منطقه نیز موجود می‌باشد، دیده می‌شود.

سبک‌های مختلف نقش گاو

همان‌طور که در سایر نقوش حیوانات، انسان و گیاه هم مشاهده می‌شود، دوگونه کلی سبک نمایش تجریدی (استیلیزه) و واقع‌گرایانه وجود دارد. در سبک تجریدی شاخصه‌های اصلی نقوش، معیار تشخیص و تمایز آن‌ها از یکدیگر می‌باشد. در

جدول ۱. آمار گونه‌های مختلف گاو در مناطق نه‌گانه (نگارنده، ۱۳۹۹).

Tab. 1. Number of different species of cattle in nine sites (Author, 2020).

تعداد	گونه
۸۱	گاو بدون کوهان
۲۴	گاو کوهاندار
۱۰۵	جمع

نقش گاو نیز از هر دو سبک نمایش استفاده شده است. در نقش‌های تجریدی گاو، شاخ‌های بلند متقابل و دم بلند افتاده، شاخصه اصلی است؛ بنابراین خطی افقی به عنوان تنه اصلی، چهار خط عمودی متصل به خط افقی برای نمایش پاها و دست‌ها، یک دم بلند افتاده و دو شاخ داسی شکل متقابل، عناصر اصلی نقش گاو را تشکیل می‌دهند. با نگاه اول به این نقش می‌توان به گاو بودن این حیوان پی برد (تصاویر ۱۰ و ۱۵).

در مورد گاوهای کوهاندار در نقش‌های تجریدی، فقط یک زائده بر روی خط تنه اصلی به عنوان کوهان اضافه می‌شود.

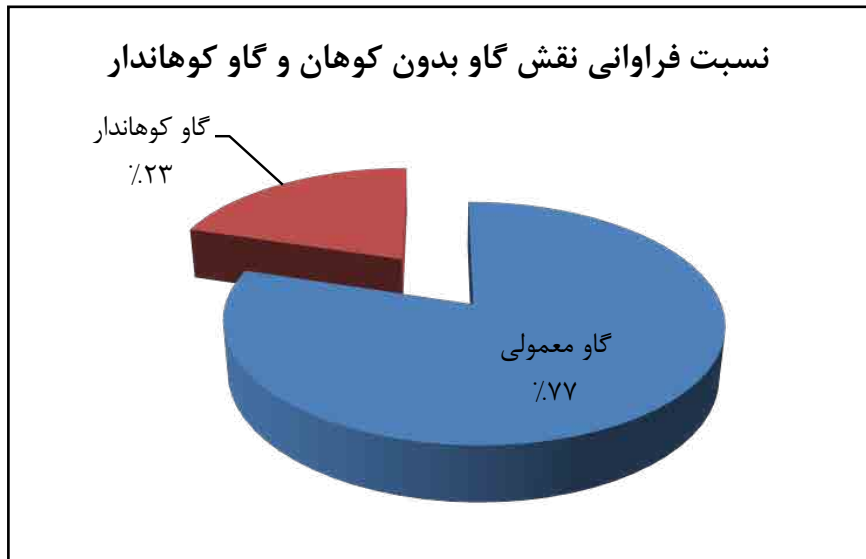
نکته قابل توجه در این نقوش شاخ‌ها هستند. در هر دو گونه نقش گاو، شاخ‌ها اغلب به شکل بسیار بلندی نمایش داده شده‌اند. در اینجا دو فرضیه مطرح است؛ نخست این که دلیل بلندی این شاخ، بزرگ‌نمایی در وجه تمایز اصلی نقش گاو که همان شاخ بوده، می‌باشد. همان‌طور که در نقش بزکوهی نیز دیده می‌شود در شاخصه اصلی که همان شاخ است بزرگ‌نمایی زیاد اتفاق می‌افتد، در نقش گاو هم این مورد دیده می‌شود. فرضیه دوم این است که گونه‌های گاو موجود در این منطقه، دارای شاخ‌های بزرگی بوده‌اند شبیه به نمونه‌های گاو موجود در مناطق شرقی ایران که به «گاو سیستانی» مشهور است. با این یادآوری که گاوهای امروزی منطقه شباهتی با گاوهای سیستانی ندارند؛ هرچند که وجود کوهان در گونه نر گاو گلپایگانی نیز مشاهده شده است.

در مورد شیوه حکاکی نقوش گاو، هم‌چون دیگر نقش مایه‌ها، هم شیوه حکاکی کوبشی و هم خراشی (کششی) دیده می‌شود.

► تصویر ۴. بومی که شامل نقش دو گاو کوهاندار و یک گاو بدون کوهان است (نگارنده، ۱۳۹۹).
Fig. 4. A petroglyph including two cattles with humps and one without humps (Author, 2020).

در بررسی نقوش سنگ‌نگاره‌ها، به‌ویژه نقش مایه‌های حیوانی علاوه بر مباحث بوم‌شناسی فرهنگی، جنبه‌های چشم‌انداز و محیط طبیعی نیز بسیار مهم است و ویژگی‌های محیطی و نوع نقش مایه‌ها ارتباط تنگاتنگی با هم دارد. در مقیاس بزرگ‌تر نیز بررسی امکان‌سنجی ایجاد سنگ‌نگاره‌ها در یک محل، وابستگی نسبتاً زیادی به محیط طبیعی آن است.

نمودار ۱. نسبت فراوانی نقوش گاو بدون کوهان و گاو کوهاندار (نگارنده، ۱۳۹۹).

Diag. 1. Frequency percentage of humped and non-humped cattle motifs (Author, 2020).

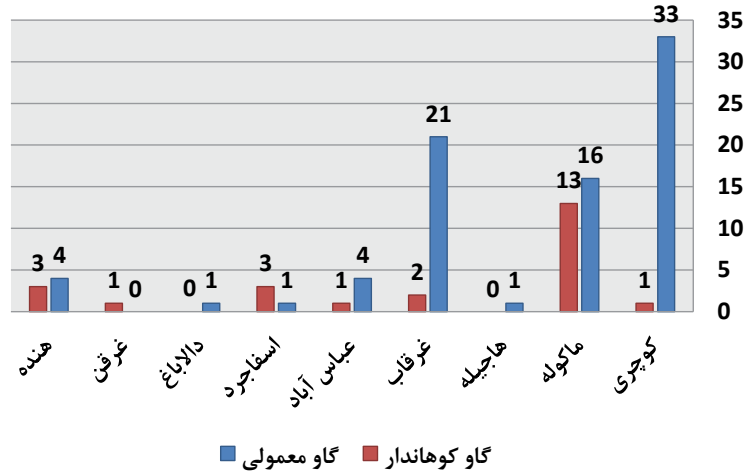
منطقه	تعداد بوم دارای نقش گاو	گاو بدون کوهان	گاو کوهاندار
کوچری	۲۶	۳۳	۱
ماکوله	۲۳	۱۶	۱۳
هاجیله	۱	۱	۰
غرقاب	۱۶	۲۱	۲
عباس آباد	۳	۴	۱
اسفاجرد	۳	۱	۳
دالاباغ	۱	۱	۰
غرقن	۱	۰	۱
هنده	۶	۴	۳
جمع	۸۰	۸۱	۲۴

جدول ۲. فراوانی نقوش گونه‌های مختلف گاو در مناطق نه‌گانه (نگارنده، ۱۳۹۹).

Tab. 1. Abundance of various cattle motifs in nine sites (Author, 2020).

با توجه به نمودارها و جداول بالا، بیشترین نقش گاو در منطقه کوچری و ماکوله که از لحاظ مسافت بسیار به هم نزدیک هستند، وجود دارد. این مناطق اغلب به شکل تپه‌ماهورهای کم‌ارتفاع هستند و زمین‌های مسطح دشتی در آن کمتر دیده می‌شود. این در حالی است که کشاورزان این مناطق طی هزاران سال بخش‌های

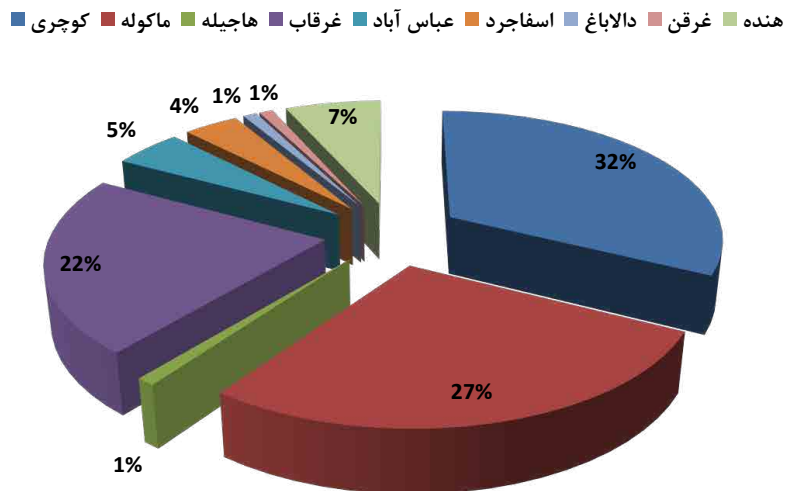
نمودار میله‌ای تعداد گونه‌های مختلف نقش گاو

► نمودار ۲. فراوانی تعداد گونه‌ها در مناطق نه‌گانه (نگارنده، ۱۳۹۹).

Diag. 2. Abundance of the number of species in nine sites (Author, 2020).

درصد فراوانی نقوش گاو در مناطق نه‌گانه

► نمودار ۳. درصد فراوانی هر یک از گونه‌های نقش گاو در مناطق نه‌گانه (نگارنده، ۱۳۹۹).

Diag. 3. Percentage abundance of each species in nine sites (Author, 2020).

کوچکی از این تپه‌ماهورها را برای انجام کار کشاورزی مسطح کرده‌اند. از نقطه نظر ارتفاع، تقریباً بیشتر نقوش در مکان‌هایی حک شده‌اند که در واقعیت نیز امکان حرکت این حیوان سنگین از آن مکان‌ها وجود داشته است و بیشتر در صخره‌های کم‌ارتفاع دره‌ها و کوه‌ها ایجاد شده‌اند. اما در منطقه هنده تقریباً بیشتر نقوش گاو در ارتفاع بسیار بالای کوه ایجاد شده‌اند؛ درست در مسیرهایی که فقط دام‌های سبک قادر به پیمودن آن هستند و به هیچ‌وجه دام سنگین امکان حضور در آنجا را ندارد. این خود یک نکته مبهم است که هنوز دلیل قانع‌کننده‌ای برای آن یافت نشده است.

در میان گونه‌های گاو نیز، گونه کوهاندار دارای فراوانی بسیار کمتری نسبت به گونه بدون کوهان است.

دیگر عناصر همراه با نقش مایه‌های گاو

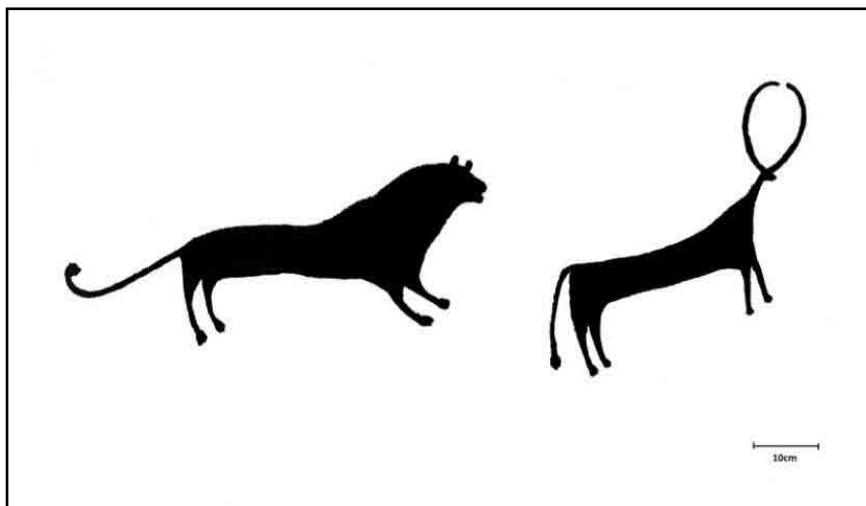
در یک دسته‌بندی کلی مطابق با جدول ۳، در ۱۱ صحنه شاهد نقش گاو آهن هستیم. نقش ۳۳ انسان در کنار نقش گاو مشهود است. در پنج صحنه نیز شاهد رویارویی گاو با حیوانات حمله‌کننده هستیم. نشانه ماده بودن در پنج نقش کاملاً مشخص است و در نه صحنه گاو در حال شاخ‌زدن مشاهده شده است.

تعداد گاو بدون کوهان	تعداد گاو کوهان‌دار	همراه با گاو آهن	همراه با انسان	در حال حمله به دیگر جانوران	نشانه‌های ماده بودن	در حال شاخ‌زدن
۸۱	۲۴	۱۱	۳۳	۵	۵	۹

جدول ۳. دسته‌بندی کلی نقوش گاو (نگارنده، ۱۳۹۹).

Tab. 3. General classification of cattle motifs (Author, 2020).

در چند مورد از نقوش مربوط به گاو، شکارچی در روبه‌روی گاو در حال شکار آن است؛ در مواردی نیز شاهد حمله سایر حیوانات مثل شیر و یوز به گاو هستیم. در این‌گونه از نقوش شاهد نقش گاو به صورت یک حیوان اهلی شده هستیم و به عنوان یک عنصر در صحنه‌های شکارگاه نقش ایفا می‌کند. این درحالی‌ست که در برخی دیگر از نقوش شاهد نقش آفرینی مستقیم انسان هستیم. در برخی از صحنه‌ها شاهد عملیات شخم‌زنی زمین و بسته شدن گاو آهن به گاو هستیم. در این گونه از نگاره‌ها فرضیه استفاده از نیرو و انرژی گاو مطرح است.

تصویر ۵. نقش یک گربه‌سان شبیه به شیر در حال حمله به گاو (نگارنده، ۱۳۹۹).

Fig. 5. A motif of a feline (probably a lion) attacking a cattle (Author, 2020).

در دیگر نقوش، اغلب چند انسان، گاو را که عموماً نشانه‌ای بر ماده بودن آن است، احاطه کرده‌اند. در اینجا فرضیه استفاده از شیر گاو محتمل‌تر است (تصویر ۸).

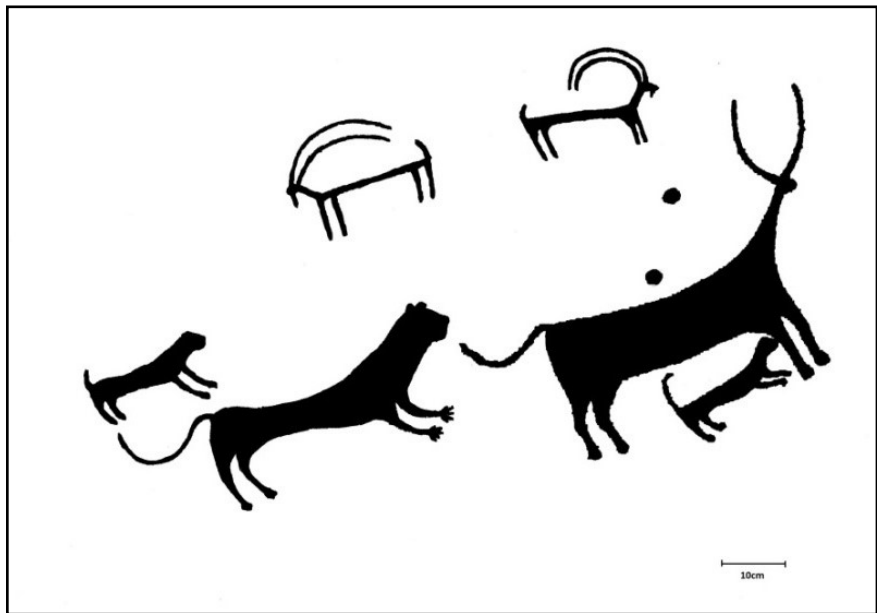
نقش‌های مربوط به شخم‌زنی

کشاورزی، نخستین جرقه‌ها را برای یکجانشینی انسان‌ها فراهم نمود. کشاورزی به انسان این فرصت را داد، که از جستجوی بی‌پایانش به دنبال خوراک فراغت حاصل

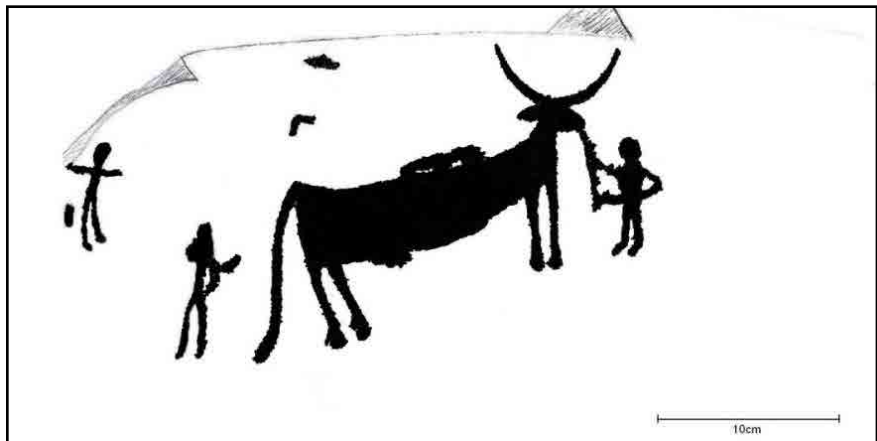
► تصویر ۶. تصویری از یک گاو که انسانی در اندازه کوچک در حال کمان‌اندازی به اوست (نگارنده، ۱۳۹۹).

Fig. 6. The motif of a very small human who is attacking a cattle (Author 2020).

► تصویر ۷. نقش چند گربه سان شبیه به یوز در حال حمله به گاو (نگارنده، ۱۳۹۹).

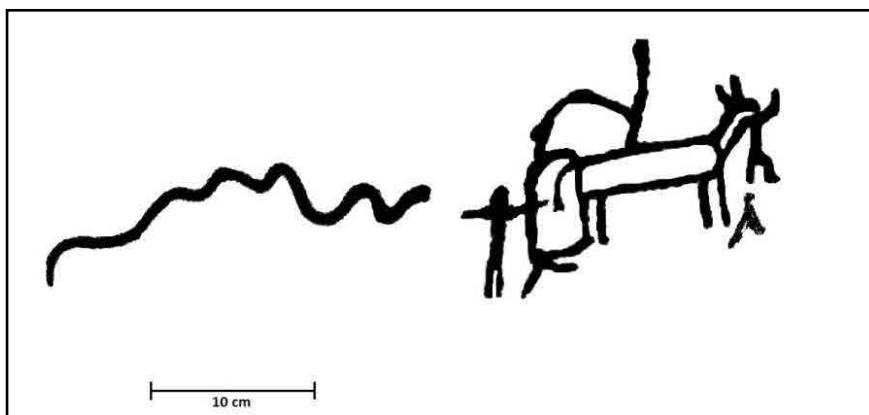
Fig. 7. The motif of several felines (probably cheetahs) attacking a cattle (Author, 2020).

► تصویر ۸. طرحی از نگاره کهن یک گاو ماده به همراه نقش چند انسان (نگارنده، ۱۳۹۹).

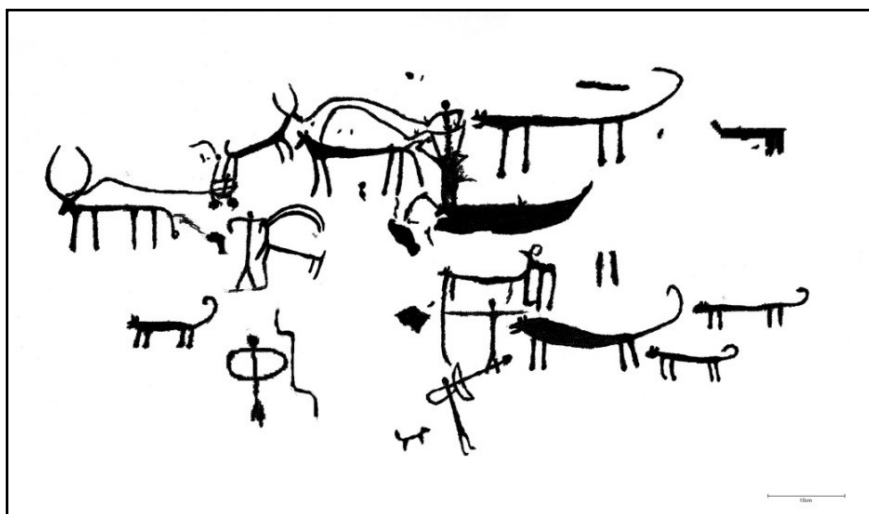
Fig. 8. Ancient motif of a female cattle with some humans (Author, 2020).

کند (فلانری، ۱۳۷۰: ۱۳۰) تاریخ دقیق پیدایش کشاورزی به طور دقیق مشخص نیست و محققان دوران پیش از تاریخ تنها به این نتیجه رسیده‌اند که لحظه تشکیل مراکز کشاورزی، در دوران نوسنگی یا میان‌سنگی بوده است (دوما، ۱۳۶۲: ۹۹). انسان زمانی که پی برد می‌تواند با کاشت دانه بخشی از غذای خود را تأمین کند، کم‌کم به فکر استفاده از ابزار در این عرصه افتاد. برای جابه‌جایی و زیر و رو کردن خاک نیاز به یک نیروی پیش‌کشنده، اعم از حیوان و انسان داشت. برای شکافتن خاک، انسان ابزاری را مورد استفاده قرار داد که به آن خیش یا گاواهن می‌گویند. گاواهن خاک را با فشاری که روی سطح افقی آن وارد می‌آورد، می‌شکافت. تصاویر مربوط به گاواهن‌های حک شده روی سنگ‌های موجود در مناطق ساحلی آلپ و یا نواحی جنوب سوئد مربوط به عصر مفرغ است. مدارکی در دست است که گاواهن علاوه بر خاور دور تا دریاها و اقیانوس‌های اروپا و خیلی پیش‌تر در بین‌النهرین و مصر هم به کار می‌رفته است و از آنجا به سایر نقاط مدیترانه گسترش پیدا کرده است (دوما، ۱۳۶۲: ۱۰۵ و ۱۰۶). در منطقه دره فرغانه در قزاقستان نیز سنگ‌نگاره‌ای وجود دارد که در آن کشاورزانی در حال شخم‌زدن زمین با گاواهن و دو حیوان نشان داده شده است. به نظر می‌رسد که نقش گاواهن شکل غیررمزی بسیاری از خدایان

تصویر ۹. طرحی از نگاره شخم‌زنی در منطقه‌ای که دارای آب فراوان برای کشاورزی بوده است. نقش مار به این شکل مؤید آب فراوان است (نگارنده، ۱۳۹۹).

Fig. 9. A petroglyph with the image of plowing in an area that had plenty of water for agriculture. The image of a snake in the form of a spiral confirms this statement (Author, 2020).

تصویر ۱۰. طرحی از نگاره‌ای کمیاب مربوط به شخم‌زنی. در این بوم دو وسیله توسط دو حیوان که یکی از آن‌ها گاو است کشیده می‌شود. ظاهراً وسیله نخست که با گاو کشیده می‌شود، خیش است و وسیله دیگر برای هموار کردن زمین شخم‌زده شده کاربرد داشته است (البته از جهتی این تصویر به قایق نیز همانند است)؛ صحنه‌های شکار و وجود حیوانات گوشتخوار نیز از صحنه‌های جالب این بوم است (نگارنده، ۱۳۹۹).

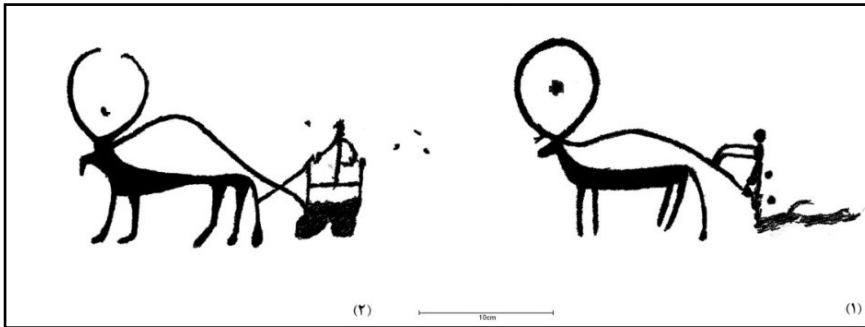
Fig. 10. A petroglyph with the image of plowing. In this petroglyph, two devices are pulled by two animals, one of which is a cattle. Probably the first device that is pulled by a cattle is a plow. Perhaps the second device was used to smooth the plowed land (of course, this device is similar to a boat). In this petroglyph, there are scenes of hunting and carnivorous animals (Author, 2020).

کهن کشاورزی و در نتیجه نماد آن‌ها بوده است. در هنر بین‌النهرینی نماد خدای کشاورزی است (هال، ۱۳۹۲: ۳۵).

در نمونه‌های دیگری هم چون تکه سفال تپه گلستان رباط کریم و سفال تپه معمورین نیز نقش گاو آهن دیده شده است (علی بیگی و خسروی، ۱۳۸۷: ۱۴۲؛ تصویر ۲).

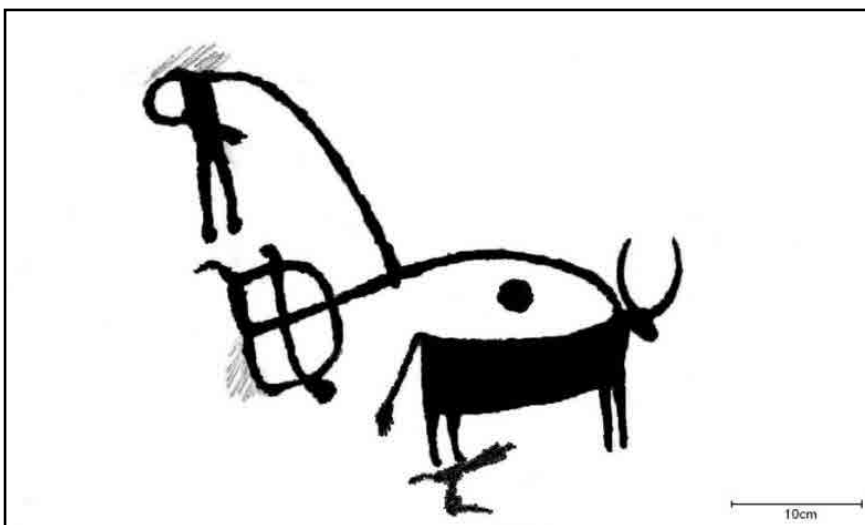
منطقهٔ گلپایگان از دیرباز قطب کشاورزی بوده است. در گذشته و قبل از ساختن گاو آهن‌های مکانیزهٔ امروزی، شخم‌زدن زمین با استفاده از چند قطعه چوب ستبر به هم پیوسته، که توسط یک یوغ به دو گاو تر بسته می‌شد، انجام می‌گرفت. نکتهٔ جالب این‌که در نگاره‌های گلپایگان، گاو آهن توسط یک گاو کشیده می‌شود و این در صورتی است که در نمونه‌های دیگر مناطق ایران و جهان به گاو آهن دو گاو متصل شده است و این ویژگی سبب شده که برخلاف گاو آهن‌هایی با دو گاو که چوبی صاف، یوغ را به گاو آهن متصل می‌کرد، از چوبی با انحنا زیاد برای اتصال گاو آهن به شاخ گاو استفاده گردد. به نظر می‌رسد این چوب بلند و منحنی برای بستن به یک گاو طراحی شده بوده و برای بستن دو گاو به گاو آهن از چوب‌های ساده و صاف استفاده می‌شده است. قسمت تیغه‌ای خیش را برای زیر و رو کردن خاک تیز می‌نمودند و یا با تیغه‌هایی از سنگ چخماق مستحکم‌تر می‌کردند و در دوره‌هایی هم که به فلز دسترسی داشتند از تیغه‌های فلزی برای استحکام و تیزی بیشتر استفاده می‌کردند. مردی هم گاو آهن و گاوها را هدایت می‌کرد. این فرد گاهی برای عمق بیشتر شخم‌زنی، خود بر روی گاو آهن قرار می‌گیرد (نمونه‌های غرقاب و تکه سفال تپه گلستان). در برخی از موارد در زیر گاو آهن نقوشی شبیه به چرخ دیده می‌شود که در نقش تکه سفال تپه گلستان رباط کریم نیز دیده شده است؛ شاید این چرخ‌ها کار شخم‌زنی را آسان‌تر می‌کرده و یا برای تنظیم عمق شخم‌زنی، کاربرد داشته است؛ البته بر روی ظرفی بزرگ یافته شده در حوزهٔ تمدنی ایلام، نقش یک گاو دیده می‌شود که چیزی چرخ‌دار به آن وصل کرده‌اند و مردانی آن را هدایت می‌کنند. در این تصویر نیز دقیقاً شبیه به نمونهٔ سنگ‌نگاره‌ها، ابزار توسط چوبی منحنی به گاو متصل شده است (آمی، ۱۳۸۱: ۹۱). در دو نگاره در منطقهٔ غرقاب، فرد هدایت‌کنندهٔ گاو آهن، دو چوب و یا ریسمان در دست دارد، که هر دو به شاخ گاو وصل شده است. شاید یکی به عنوان افسار و دیگری جنبهٔ اتصال گاو آهن به شاخ گاو را ایفا می‌کرده است (این موضوع در مورد تکه سفال تپه گلستان، تپه معمورین و سنگ‌نگارهٔ درهٔ فرغانهٔ قزاقستان نیز دیده شده است (علی بیگی و خسروی، ۱۳۸۷: ۱۴۳).

هنوز هم در انبارهای قدیمی گلپایگان از این دست خیش‌ها یافت می‌شود. به نظر می‌رسد که این شیوهٔ شخم‌زدن زمین از هزاره‌های پیش تا قبل از پیدایش ماشین‌آلات کشاورزی تغییر چندانی نکرده باشد. همین ساختمان گاو آهن از نقوش سنگ‌نگاره‌های گلپایگان نیز قابل برداشت است، با این تفاوت که در نقوش سنگ‌نگاره‌ها از یک گاو برای شخم‌زنی استفاده شده است؛ البته در یک مورد شاهد اتصال دو گاو به چیزی همانند گاو آهن هستیم (تصویر ۱۳).

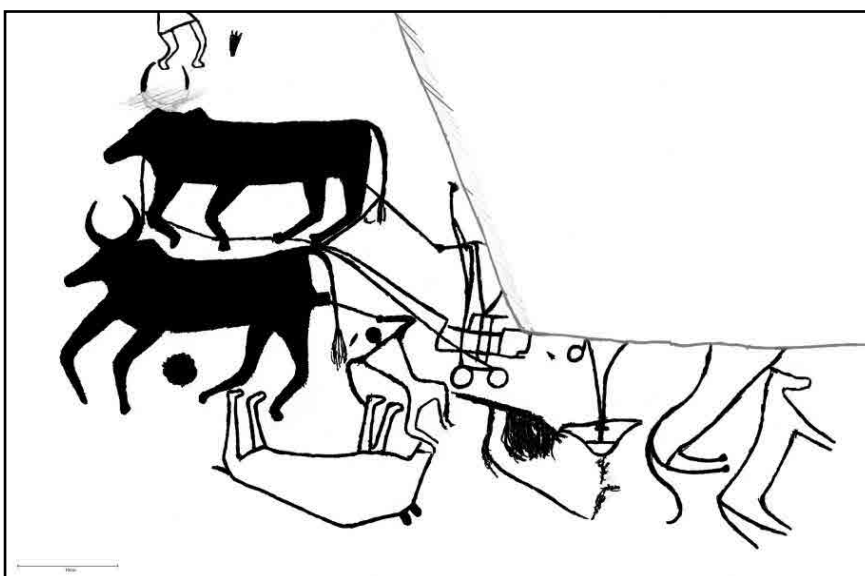
تصویر ۱۱. طرحی از نگاره گاو که وسیله‌ای شبیه به گاوآهن به آن‌ها بسته شده است (۱ و ۲)، (نگارنده، ۱۳۹۹). ◀

Fig. 11. The motif of a cattle and a device like a plow that is tied to the cattle (Author, 2020).

تصویر ۱۲. طرحی از یک نگاره شخم‌زنی (نگارنده، ۱۳۹۹). ◀

Fig. 12. A petroglyph related to plowing (Author, 2020).

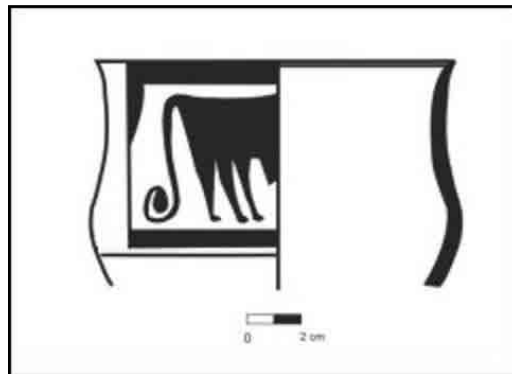
تصویر ۱۳. طرحی از نگاره‌ای کمیاب. دو گاو تنومند که اشیائی با ظاهری همانند گاوآهن را می‌کشند. در پایین این بوم‌نگاره، حیوانی مرده نیز به چشم می‌خورد (نگارنده، ۱۳۹۹). ◀

Fig. 13. Two stout cattles pulling devices like plows behind them. A dead animal can be seen at the bottom of the stone panel (Author, 2020).

بررسی نمونه‌های مشابه در میان سفال و سایر سنگ‌نگاره‌های ایران

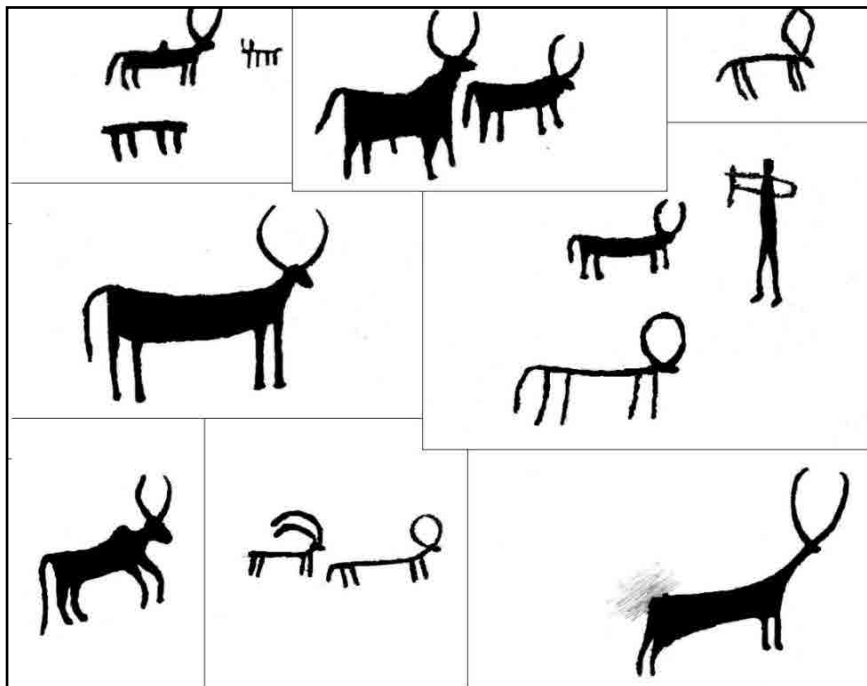
نقش مایه‌های حیوانی بر روی سفال در ایران، به‌طور گسترده از دوره مس و سنگ مورد استفاده قرار می‌گیرد؛ هم‌چون نقوش سنگ‌نگاره‌ها، بر روی سفال‌ها نیز، بزکوهی بیشترین فراوانی را دارد. شاید بتوان گفت در این دوره بود که بشر موفق به اهلی کردن گاو برای کمک به انجام کارهای کشاورزی شد و بر این اساس از این دوره به بعد نیز منجر به ظهور نقش مایه‌های گاو بر روی ظروف سفال شد. هم‌چون درصد کم فراوانی نقش گاو در میان سنگ‌نگاره‌ها، بر روی سفال نیز درصد اندکی نقش گاو وجود دارد که مهم‌ترین آن‌ها در سفال‌های تپه قبرستان دیده شده است (فاضلی‌نشلی، ۱۳۸۶: ۱۳۶؛ تصویر ۴-۶). از محوطه تپه یحیی نیز نشانه‌هایی از نقش گاو کوهاندار بر روی سفال گزارش شده است (برشان، ۱۳۹۵: ۱). ظرف سفالی در تپه پردیس ورامین نیز یافت شده است که بر روی آن تصویر تکرار شده گاو مسیک و هندسی شده در میان مثلث‌های به هم چسبیده دیده می‌شود (ولی‌پور و همکاران، ۱۳۸۸: ۲۵). در سطح محوطه تاریخی لهرامش در گلپایگان که براساس بررسی سفال سطح، آن را با سیلک III هم‌افق می‌دانند (جاوری، ۱۳۹۰: ۷۳)، نیز نگارنده تکه سفالی با نقش گاو یافته است (تصویر ۱۴). نکته مهم این است که گاوها، با ظاهری آرام تصویر شده‌اند و این می‌تواند نشانه دیگری از اهلی بودن آن‌ها باشد.

بر روی مهرهای دوره ساسانی نیز نقش‌های مربوط به گاو کوهاندار و گاو بدون کوهان مشاهده شده است (ده‌پهلوان و قنوتی‌هندیجانی، ۱۳۹۴: ۵۲ و ۵۳). در بررسی سنگ‌نگاره‌های دیگر مناطق ایران، نقوش گاو نیز بیشتر در گزارش‌هایی ارائه شده در مناطق شرقی ایران و مناطق همجوار با تمدن شبه‌قاره هند دیده می‌شود (شعلی‌بر، ۱۳۹۶: ۴۸؛ تصاویر ۳-۲۲ و ۵۴؛ تصاویر ۳-۲۸؛ صادقی، ۱۳۹۳). در برخی از سنگ‌نگاره‌های منطقه دره بندیک سراوان نقش گاوهای وحشی که انسان در حال شکار آن‌هاست، مشاهده می‌شوند (دهواری، ۱۳۹۷: ۱۶۶ و ۱۶۷؛ تصاویر ۴-۱۸۱ تا ۴-۱۸۳). در منطقه قصرقند مکران نقش‌های زیادی از گاو کوهاندار بر روی صخره‌ها ایجاد شده است که در هیچ‌کدام نشانه‌هایی از شکار دیده نمی‌شود و به نظر می‌رسد به این حیوان با دید احترام نگریسته می‌شده است (Shirazi et al., 2015: 36 & 26; Fig 11-16). گاوهای مشاهده شده در این منطقه بیشتر از گونه‌ای به نام «زبو» (Zebu) هستند. این گونه بیشتر برای

► تصویر ۱۴. تکه سفالی با نقش گاو در محوطه تاریخی لهرامش گلپایگان (نگارنده، ۱۳۹۹).

Fig. 14. Several cattle motifs. Two examples of them are the humped cattle (Author, 2020).

تصویر ۱۵. طرح چندین نگاره از گاو، درمیان آن‌ها دو مورد گاو کوه‌اندار نیز دیده می‌شود (نگارنده، ۱۳۹۹).

Fig. 15. Several cattle motifs. Two examples of them are the humped cattle (Author, 2020).

انجام کارهای کشاورزی مورد استفاده قرار می‌گرفته است (Casabonne, 2006: 83). برخی از پیکرک‌های گاوی شهرسوخته، برخی از نقوش ظروف سنگ صابون جیرفت و ظروف سفالی و اشکال مفرغی تپه مارلیک نیز مشخصاً گونه‌ی گاو زبو را نشان می‌دهد (Semenenko et al., 2002: 19-22; Fig 3-7). پیکرک‌هایی نیز در برخی محوطه‌های عصر برنز غرب آسیا (تپه گورا و تل براک) یافت شده است که گونه‌ی گاو زبو را نمایش می‌دهد (Matthews, 2002: 441; Fig 3). بر روی سفال‌های پیش‌اتاریخ تمدن‌های شبه‌قاره هند نیز بیشترین نقوش جانوران نقش گاو می‌باشد (سیدسجادی، ۱۳۹۸: ۲۶۵).

تاریخ گذاری

روش‌های پیچیده‌ی قدمت‌سنجی سنگ‌نگاره‌ها اغلب در ایران انجام نمی‌گیرد، به همین دلیل قدمت‌سنجی این آثار بیشتر بر پایه‌ی مقایسه و تطبیق انجام پذیرد. برای این منظور شاخصه‌های مهمی، از جمله استناد به دوره‌های تاریخی خطوط، مقایسه براساس هوازدگی و شاخصه‌هایی هم‌چون نقوش: ابزار، لباس، گونه‌ی حیوانات و برخی فیگورهای انسانی برای تطبیق وجود دارد. لازم به ذکر است که در گاهنگاری نسبی با این روش‌ها باید احتیاط نمود و از سایر شاخصه‌ها نیز استفاده نمود؛ دلیل آن، این است که ممکن است، هزاران سال پس از رام کردن یک گونه‌ی خاص حیوانی و یا حتی هزاران سال پیش از انقراض یک نوع حیوان نقشی مربوط به آن ایجاد شده باشد. از این شاخصه‌ها در روشی با نام «پیکرنگار» برای گاهنگاری استفاده می‌کنند (جمالی، ۱۳۹۴: ۳۷).

طبیعتاً با دانستن چنین نشانه‌هایی می‌توان به‌طور نسبی و تقریبی برخی از نگاره‌ها را تاریخ‌گذاری نمود، اما روش‌های دقیقی برای گاهنگاری این آثار وجود دارد که بعضاً در روش کاری خود از برخی از این شاخصه‌ها نیز استفاده می‌کنند. مهم‌ترین این روش‌ها شامل روش مجاورست (بررسی داده‌های فرهنگی اطراف سنگ‌نگاره‌ها)، بررسی رنگارها (یکی از مؤثرترین روش‌های علمی در گاهنگاری سنگ‌نگاره‌ها، مطالعه و بررسی سطح صخره‌هاست. چنین روشی بر روی تغییرات وابسته به زمان در سطح صخره‌ها، مطالعات تجزیه‌ای و میکروسکوپی انجام می‌دهد. چنین تغییراتی ممکن است به‌صورت کاهش جرم فرسایش، افزایش حجم یکپارچگی یا دگرگونی‌های فیزیکی یا شیمیایی باشد)، روش آنالیز رادیو کربن در تراکم مواد معدنی (با سنجش میزان کربن ۱۴ در پوسته آهکی سنگ‌نگاره‌های رسوبی)، روش اندازه‌گیری میزان گل سنگ‌ها، روش آنالیز ریزفرسایش‌ها (هنگامی که توسط عوامل طبیعی یا انسانی سطح جدیدی بر روی صخره ایجاد شد، این سطح در معرض فرآیند هوازدگی شیمیایی قرار می‌گیرد؛ این روش برای مکان‌های غیرپناهگاهی و محیط باز قابل اجراست) و روش‌های بررسی تابش‌ها یا لومینسانس مرتبط با هنر صخره‌ای (Bednarik, 2002: 1213-1219). متأسفانه در حال حاضر شرایط بهره‌گیری از روش‌های گاهنگاری مطلق وجود ندارد.

در حال حاضر بیشتر سنگ‌نگاره‌ها در ایران به‌صورت نسبی و براساس شاخصه‌های موجود بر روی نقوش گاهنگاری می‌شوند. با بررسی شواهد استخوانی، در دوران مس‌وسنگ وابستگی به شکار نسبت به دوران نوسنگی کاهش چشمگیری داشته و بیشتر خوراک جوامع از حیوانات اهلی تأمین می‌شده است. در دوران مس‌وسنگ علاوه بر استفاده از حیوانات سه‌گانه بز، گوسفند و خوک که در دوران نوسنگی نیز مورد استفاده بودند، گاو نیز برای اولین بار مورد بهره‌برداری قرار گرفت. بهره‌گیری از نیروی گاو در حمل و نقل و کشت و برداشت محصولات کشاورزی در جوامع مس‌وسنگ انکارناشدنی است و بر این اساس اهلی کردن گاو در دوران مس‌وسنگ و استفاده گسترده از آن مهم تلقی می‌شود. استفاده از نیرو و سرعت گاو در چرخه تولیدی، باعث تغییر در وضعیت اقتصاد و معیشت جوامع مس‌وسنگ شده است (طلایی، ۱۳۹۸: ۱۴۹). همان‌طور که پیش‌تر اشاره شد، در برخی از نقوش گاو، به‌وضوح وحشی بودن آن دیده می‌شود. در این نقوش، گاو به‌عنوان عنصری از صحنه شکارگاه، گاه به‌دست انسان شکارچی و گاه به‌دست حیوانات وحشی شکار می‌شود. این نقوش احتمالاً یادآور زمانی پیش از اهلی کردن این حیوان به‌دست انسان است، یعنی به احتمال زیاد تاریخی پیش از آغاز مس‌وسنگ. در برخی دیگر از سنگ‌نگاره‌ها، نقش انسان در حال بهره‌گیری از گاو نشان داده شده است که بارزترین آن‌ها صحنه‌های شخم‌زنی با گاو و گاواهن است. برای این دسته از نقوش قطعاً تاریخی پیش از دوران مس‌وسنگ نمی‌توان در نظر گرفت. با توجه به مشاهده سایر شواهد برای دیگر نقش‌های گاوهای اهلی می‌توان آن‌ها را تا اواخر دوران تاریخی و حتی اوایل دوران اسلامی تاریخ‌گذاری نمود.

نتیجه‌گیری

منطقه گلپایگان به دلیل موقعیت ویژه در مرکز ایران و قرارگیری در کریدور شرقی-غربی و هم‌چنین وجود منابع دائمی آب همواره مورد توجه انسان‌ها در طول هزاره‌ها بوده است. به این دلیل داده‌های فرهنگی بسیاری طی دوره‌های مختلف در این منطقه شناسایی شده است. از محوطه‌های تاریخی فراوان گرفته تا وجود بزرگ‌ترین مجموعه سنگ‌نگاره‌ها و نقوش صخره‌ای در ایران. نقش گاو در کنار نقش‌های دیگر حیوانات هم‌چون: بزکوهی، قوچ‌کوهی، گربه‌سانان و... هرچند کمیاب و به تعداد کم است، اما نشانه‌هایی است از اهمیت آن، هم برای جوامع شکارگر و هم جوامع کشاورز. براساس شواهد مربوط به شکارگری، به احتمال بسیار زیاد، برخی از این نگاره‌ها مربوط به پیش از اهلی کردن گاو توسط انسان هستند. در این‌گونه از نگاره‌ها اغلب گاو در حال شکارشدن توسط انسان است و یا این‌که حیوانات شکارچی دیگری هم‌چون شیر، در حال حمله به گاو هستند. برای این دسته از نقوش کمترین گاهنگاری که می‌توان در نظر گرفت دوران مس‌وسنگ است. در دیگر نگاره‌های گاو نشانه‌هایی از حضور انسان دیده می‌شود. نشانه‌هایی که قطعاً ویژگی‌های شکارگری ندارد و در برخی از آن‌ها نیز نقش گاو آهن متصل به گاو نیز وجود دارد. نشانه‌های استفاده از گاو آهن در این منطقه می‌تواند گواه اهلی کردن این حیوان و استفاده از نیروی آن در کار کشاورزی باشد. به احتمال قوی این‌گونه نشانه‌های گاو اهلی، تاریخی بیشتر از دوران مس‌وسنگ ندارند و براساس مقایسه با دیگر نقوش برخی از آن‌ها تا دوره‌های تاریخی و حتی اوایل دوران اسلامی نیز تاریخ‌گذاری می‌شوند. بر این اساس به پرسش نخست این پژوهش که گاهنگاری نسبی نقوش بود، پاسخ داده شد. پرسش دوم این پژوهش، چگونگی ویژگی‌های سبکی و گونه‌شناسی نقش گاو بود؛ در بررسی‌های گونه‌شناسی نیز دو گونه مهم گاو کوهاندار و بدون کوهان دیده می‌شود. گونه نر گاو گلپایگانی نیز دارای کوهان می‌باشد و مشخصات آن با برخی از نقوش گاو هم‌خوانی دارد. هر دو نوع سبک نمایش تجریدی و واقع‌گرایانه در نقش‌های گاو دیده می‌شود؛ هرچند که شاخ گاوهای تصویر شده در هر دو گونه بسیار بلند است و شاید بحث اغراق و متمایزسازی شاخصه اصلی این نقش نیز، مورد نظر بوده است. در نهایت این پژوهش توانست با توجه به شواهد یافت شده علاوه بر دسته‌بندی این نقوش، راهی برای گاهنگاری نسبی (کمترین زمان و بیشترین زمان) نقش‌های گاو اهلی و گاو وحشی بیابد.

سپاسگزاری

در پایان بر خود لازم می‌دانم از حمایت‌های دلسوزانه استاد بزرگوارم جناب آقای دکتر سید منصور سیدسجادی و هم‌چنین راهنمایی‌های ارزنده و ارزشمند جناب آقای دکتر بابک رفیعی‌علویچه و دکتر شاهین آریامنش سپاسگزاری نمایم.

پی‌نوشت

۱. براساس بررسی‌های به عمل آمده بیشترین تمرکز و تعداد سنگ‌نگاره‌های تیمره، با تعداد بیش از ۳۶۵۰۰ سنگ‌نگاره، در محدوده شهرستان گلپایگان قرار دارد.

۲. این نژاد دارای جنه‌ای کوچک، سر کوچک و کشیده، گردن کوتاه و گاه دراز (شبيه اسب)، شاخ‌های نامشخص کوتاه و هلالی شکل و اغلب کوچک است. همچنین دارای دم باریک و بلند، منگوله دم (جاروی دم) پرمو و هم سطح زمین، حدقه چشم کمی برجسته، پوزه باریک، پشت با کمی فرورفتگی، دست و پای ظریف، کپل کشیده و باریک و کم گوشت می‌باشد. قد این گاو کوتاه بوده و سم‌های گرد و کوچک، در ماده‌ها کوهان کوچکی دارد، اما در نرها این کوهان بزرگ‌تر است. شکم افتاده، فاصله بین پاهای جلویی با عقبی کم و چشم‌های کوچک یا متوسط، از جمله صفات ظاهری گاوهایی می‌باشد که از درجه خلوص بالایی برخوردارند (توکلیان، ۱۳۷۸).

کتابنامه

- آمیه، پیر، ۱۳۸۱، تاریخ عیلام. ترجمه دکتر شیرین بیانی، انتشارات دانشگاه تهران.
- برشان، محمد، ۱۳۹۵، تپه یحی صوغان نشانه تمدن. دومین همایش ملی فرهنگ و هویت شهری: ۱-۱۲.
- توکلیان، جواد، ۱۳۷۸، نگرشی بر ذخائر ژنتیکی دام و طیور بومی ایران. کرج: مؤسسه تحقیقات علوم دامی کشور.
- جاوری، محسن؛ و حاجی محمدعلیان، علمدار، ۱۳۹۰، «لهرامش، محوطه‌ای مربوط به عصر مفرغ قدیم در دشت گلپایگان». باستان‌شناسی ایران، ۲: ۶۲-۷۳.
- جمالی، محسن، ۱۳۹۴، سنگ‌نگاره‌های ایران (جلد ۱)، سنگ‌نگاره‌های گلپایگان گذرگاه تاریخ. ائمه، چاپ اول.
- ده‌پهلوان، مصطفی؛ و قنواتی هندیجانی، محمد، ۱۳۹۴، «تأملی در برخی نقش‌مایه‌های نمادی حیوانی بر مهرها و گل مهرهای ساسانی». مطالعات باستان‌شناسی، ۷ (۲): ۴۷-۶۷.
- سید سجادی، سید منصور، ۱۳۹۸، باستان‌شناسی شبه قاره هند. انتشارات سمت، چاپ پنجم.
- شعلی‌بر، سعید، «بررسی و مطالعه سنگ‌نگاره‌های شهرستان خاش». پایان‌نامه کارشناسی ارشد دانشگاه سیستان و بلوچستان (منتشر نشده).
- صادقی، سارا، ۱۳۹۳، «نگرشی نو به صخره‌نگاری‌های شرق ایران، مطالعه موردی: نقوش جانوری ۱۲ سنگ‌نگاره منتخب در خراسان جنوبی». پایان‌نامه کارشناسی ارشد دانشگاه بیرجند (منتشر نشده).
- طلائی، حسن، ۱۳۹۸، ایران پیش از تاریخ: عصر مس و سنگ. تهران: انتشارات سمت، چاپ پنجم.
- فاضلی‌نشلی، حسن، ۱۳۸۶، تغییرات سیاسی و اجتماعی دشت قزوین، کاوش‌های باستان‌شناسی تپه قبرستان (فصل سوم). پژوهشکده باستان‌شناسی.
- فرهادی، مرتضی، ۱۳۷۷، موزه‌هایی در باد. انتشارات دانشگاه علامه طباطبائی.
- علی بیگی، سجاده؛ و خسروی، شکوه، ۱۳۸۷، «نگاره کشاورزی عصر آهن بر قطعه سفالی از رباط کریم». باستان پژوهی، ۵: ۱۴۲-۱۴۳.

- فلانری، کنت، ۱۳۷۰، «آغاز روستانشینی: مقایسه ای بین ساختار معماری روستاهای آغازین در خاور نزدیک و آمریکای مرکزی». ترجمه کامیار عبدی. اثر، ۳۱ و ۳۲: ۱۳۰-۱۵۷
- گل محمدی، حیدرعلی، ۱۳۹۳، شناسایی نژاد و تعیین پتانسیل‌های تولیدی گاو بومی استان اصفهان (نژاد گلپایگانی). مرکز تحقیقات کشاورزی و منابع طبیعی استان اصفهان.
- دوما، موریس، ۱۳۶۲، تاریخ صنعت و اختراع، مبانی تمدن صنعتی. ترجمه عبدالله ارگانی، انتشارات امیر کبیر.
- ولی‌پور، حمیدرضا؛ فاضلی‌نشلی، حسن؛ و عزیزی‌خرانقی، حسین، ۱۳۸۸، «گونه‌شناسی سفال دوره نوسنگی جدید و مس‌وسنگ دست تهران (مطالعه موردی تپه پردیس ورامین)». پیام باستان‌شناس، ۶ (۱۲): ۱۳-۳۵.
- هال، جیمز، ۱۳۹۲، فرهنگ نگاره‌ای نمادها در هنر شرق و غرب. ترجمه رقیه بهزادی، تهران: انتشارات فرهنگ معاصر.

- Ali Beigi, S. & Khosravi, Sh., 2007, "Iron Age agricultural image on a piece of pottery from Rabat Karim". *Ancient Research Journal*, 5: 142-143.
- Amieh, P., 2002, *History of Elam*. translated by: Dr. Shirin Bayani, University of Tehran.
- Barshan, M., 2015, *Tepe Yahya Soghan, a sign of civilization*. the second national conference on culture and urban identity.
- Bednarik, R. G., 2002, "The Dating of Rock Art: a Critique". *Journal of Archaeological Science*, 29:.
- Casabonne, O., 2006, "Buffles et zébus au Proche-Orient ancient". *Colloquium Anatolicum V*, 78.
- Dehpahlvan, M. & Qanavati Handijani, M., 2014, "A reflection on the motif of animal symbols on Sasanian seals and mud seals". *Journal of Archaeological Studies*, 7, (2): 47-67.
- Farhadi, M., 1998, *Museums in the wind*. Tehran: Allameh Tabatabai University
- Fazli Nashli, H., 2006, *Political and social changes of Qazvin plain, archaeological excavations of cemetery hill*. (third chapter), archaeological research institute.
- Flannery, K., "The beginning of rural settlement: a comparison between the architectural structure of the early villages in the Near East

and Central America, translated by Kamiyar Abdi". *Asar*, 31 & 32: 130-157.

- Golmohammadi, H. A., 2013, *Identifying the breed and determining the production potential of native cattle of Isfahan province (Golpaygani breed)*. Agricultural and Natural Resources Research Center of Isfahan province.

- Hall, J., 2013, *Pictorial Dictionary of Symbols in Eastern and Western Art*. translated by: Roghieh Behzadi, Tehran, Contemporary Culture.

- Jamali, M., 2015, *Petroglyphs of Iran, Golpayegan Petroglyphs; The passage for the history*. Qom, Aemmeh, first edition

- Javari, M. & Haji Mohammad Alian, A., 2011, "Lohramesh, a site related to the Old Bronze Age in Golpayegan Plain". *Iranian Journal of Archeology*, No. 2.

- Matthews, R., 2002, "Zebu: harbingers of doom in bronze age western asia?". *Antiquity*, 76: 292; *ProQuest*, 438-448.

- Maurice, D., 1362, *History of Industry and Invention, Basics of Industrial Civilization*. Translated by: Abdullah Organi, Tehran: Amir Kabir.

- Sadeghi, S., 2013, "A new approach to petroglyphs of eastern Iran, case study: animal motifs of 12 selected petroglyphs in South Khorasan", Birjand University master's thesis

- Semenenko, A., 2019, "THE SPREAD OF ZEBU CATTLE FROM SOUTH ASIA TO THE EAST, MEDITERRANEAN REGION AS A MARKER OF INDO-EUROPEAN POPULATION DISPERSAL". *Bulletin Social-Economic and Humanitarian Research*, 2: 3-22

- Seyed Sajjadi, S. M., 2018, *Archeology of the Indian subcontinent*. Samt, fifth edition

- Shirazi, R. & Soltani, M., 2015, "The Evidence of Rock Art in Iranian Makran: Aps-E Goalm and Kouhbodan-E Jor Petroglyphs, Qasr-E Qand". *Archeology Ethnology & Anthropology of Eurasia*, 43/2: 23-33.

- Sholibar, S., 2016, "Investigation and study of the petroglyphs of Khash city". Master thesis of Sistan and Baluchistan University

- Talai, H., 2018, *Prehistoric Iran: Chalcolithic*. Tehran: Samt, 5th edition

- Tavakolian, J., 2018, *A perspective on the genetic reserves of native livestock and poultry in Iran*. Karaj, Iran Animal Science Research Institute

- Valipour, H.; Fazli Nashli, H. & Azizi Kharanghi, H., 2008, "Typology of New Neolithic pottery and stone copper from Tehran (a case study of Pardis Varamin Hill)". *Payam Archeologist Magazine*, 6 (12): 13-35: